

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:277-298

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY

Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 23.04.2019
Kabul/Accepted: 03.08.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**EVZÂÎ VE HANEFÎ
FAKİHLERİN GÖRÜŞÜ
BAĞLAMINDA
NAMAZDA
KIRAAT VE ME'MÛMUN
KIRAATİ**

***RECITING THE KORAN
AND THE WAY HOW
COMMUNITY RECITE IN A
PRAYER IN THE CONTEXT
OF THE VIEWS EVZAI AND
HANAFI SCRIBES***

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Latif ALTUN

Ardahan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri İslam Hukuku

ORCID: 0000-0003-3186-4664, mlatif7263@hotmail.com

Öz

Namaz İslâm'ın beş temel esasından biridir. Namazın geçerli olabilmesi için bir takım şart ve rükünlerin yerine getirilmesi gerekir. Kıraat bu rükünlerin başında gelmektedir. Kıraatin rükün oluşu Kur'ân'la sabit olmuş, Hz. Peygamber'in sözlü ifadeleri ve fiilî uygulamalarıyla desteklenmiştir. Kıraat yaparken hangi sûre ve âyetlerin okunması gerektiği hususu, fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Bazı fakihler, namazda Fatiha sûresinin okunmasını gerekli görürken, bazıları da bu rükünün yerine getirilmesi için Kur'ân'dan herhangi bir yerin okunmasının yeterli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Öte yandan imamın arakasında namaz kılan kimsenin kıraat yapmak zorunda olup olmaması, kıraat yapmak zorundaysa hangi durumlarda ve ne kadarıyla mükellef olduğu hususunda da ihtilaflar olmuştur. Bu çalışmada kıraat ve bu bağlamda me'mumun kıraat yapmasının hükmü ve ihtilaf sebepleri ele alınmıştır. Başta Evzâî olmak üzere diğer fakihlerin görüşlerine işaret edilmiş, daha sonra bu görüşlerin dayandığı delillere yer verilmiştir. Delillerin karşılaştırılması neticesinde kuvvetli görüşe işaret edilmiş ve değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Bu çalışmanın hedefi, günümüzde amel edilen dört mezhep fakihi ile diğer müçtehit fakihlerden olan Evzâî'nin görüşünü mukayese etmektir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Evzâî, Hanefî, Kıraat, Fatiha, Me'mûm.

Abstract

One of the basic principles of Islam is prayer. There are some rules and conditions to fulfill this responsibility. Reading correctly comes foremost of them.

The formation of the reading Qur'an is fixed by the Qur'an. Supported by verbal expressions and actual practices of the Prophet. While the Qur'an and the verses of the verse to be read is a matter of debate among the jurists. Some of the prayer of the prayer in the prayer is necessary to read the surah, while others say that even reading the Qur'an any place is enough to fulfill this fard. On the other hand, there were disputes about whether or not the prayer of the imam had to be edited, if it had to do the Qur'an, and in what circumstances and to what extent. In this study, the provisions of the Qur'an and the order of the Qur'an and the reasons for the dispute will be discussed. First, Evzai, including the views of other faculties will be pointed out later on these views will be based on evidence. As a result of comparison of evidence, strong opinion will be pointed out and evaluated.

The aim of this study is to compare the opinion of Evzai who is one of the four sectarian jurists and other mujtahid jurists who are currently being practiced.

Keywords: Islamic law, Evzai, Hanafi, reading the Quran, Fatiha, Me'mum.

Giriş

Sözlükte okumak manasına gelen kıraat, fıkhıta namaz kıyamındayken okunması gereken Kur'an'ı ifade eden bir terimdir. (İbn Manzûr, 1414: I, 129; Zebidî, t.y.: 364; Sifil, 2002: XXV, 433). Namazda Kur'an'ın okunması ile alakalı "Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun" (Müzzemmil, 73/20) âyetinin dışında herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Bununla ilgili detaylar, Hz. Peygamber'in sözlü ve fiilî sünnetine dayanmaktadır. "İçinde kıraatin olmadığı namaz geçerli değildir." (Buhârî, t.y: I, 103). "Namazı benim kıldığım gibi kılın." (Şafî, 2004: I, 303) ve "Hz. Peygamber, öğle ve ikinci namazlarını kıldığı zaman sakalının hareket etmesinden kıraat yaptığını anlıyorduk" (Buhârî, 1980: 69) şeklindeki hadisler, namazda kıraatin yapılması gerektiğine delil olarak gösterilmektedir. Bu delilleri farklı değerlendirip başka âyet ve hadislere dayanarak, kıraatin farz olmadığını ileri süren Ebû Bekir el-Asam ve Süfyân b. Uyeyne gibi fakihler olsa da bunların görüşleri itibar görmemiştir. (Kâsânî, 1986: I, 111).

Kıraat, namazın önemli rükünlerinden biri olduğu için fakihler eserlerinde bu konuya önem vermiş, kıraat konusu nerdeyse fıkıh kitaplarının tamamında ayrı bir başlık halinde ele alınmış ve birçok yönüyle işlenmiştir (Şeybânî, t.y.: I, 106; İbn Rüşd (el-Cedd), 1988: I, 179; Şafî, 1990: I, 123; İbn Kudâme, 1968: I, 350).

Kıraat kıyamda yapılır. Fakihler, kıyamda kıraat yapmanın farz/ rükün olduğu hakkında görüş birliği içindedirler.¹ Ancak, kıraat rükününün

¹ Ebû Bekir el-Esamm, Süfyân b. Uyeyne ve el-Hasan b. Salih b. Hayy gibi fıkıhçılar da namaz, fiillerden ibaret olduğu için kıraat farz değildir görüşünü ileri sürmüşlerdir. Ancak onları bu görüşü, diğer fakihler tarafından kabul edilmemiştir (Kâsânî, 1986: I, 110-111;

yerine gelmesi için gereken âyet miktarı veya belli bir sûrenin tayin edilmesi konusu tartışmalıdır. Fakihlerin bir kısmı, kıraat rûknünün yerine gelmesi için bir uzun âyet ya da üç kısa âyet miktarının yeterli olduğunu, diğer bir kısmı ise Fatiha sûresinin farz olduğunu ileri sürmüştür. Tartışmalı konulardan bir diğeri de kıraatin rekâtlara göre hükmü meselesidir. Bütün rekâtlarda kıraatin farz olduğunu iddia edenlerin yanında ilk iki rekâta ya da sadece bir rekâta farzdır dayenler de olmuştur (Kâsânî, 1986: I, 111). Ayrıca fıkıh kaynakları kıraat ile ilgili şu konulara da yer vermişlerdir: Kıraatin Arapça yapılmasının hükmü, cehrî (açıktan) ve hafî (gizli) okunduğu rekâtlar ve bunun hükmü, ezberden ya da Mushaf’a bakarak kıraatin yapılmasının hükmü.

Bu konuların tamamında fakihlerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu ihtilaf ise, ilgili âyet ve hadislerin zahirinin birbiriyle çelişiyor gibi görünmesinden ve Hz. Peygamber’den gelen rivayetlerin farklı değerlendirilmesinden ve yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.

İbn Rüşd (el-hafîd), namazda kıraat yapmakla ilgili ihtilaf sebebini açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: “Kıraat yaparken Kur’ân’dan okunması gereken âyetler hakkında ihtilaf meydana gelmiştir. Bunun sebebi, birbiriyle zıt gibi görünen âyet ve hadislerdir. Ebû Hüreyre’den rivayet edilen hadiste namazı doğru kılmayan birine Hz. Peygamber, “namazda Kur’ân’dan bir miktar oku” (Buhârî, 1422: I, 151) ifadesini kullanmıştır. Hz. Peygamber’in bu ifadesi, Ubâde b. Sâmit’in rivayet ettiği müttafekun aleyh olan, “Namazda Fatiha’yı okumayanın namazı geçerli değildir.” (Buhârî, 1422: I, 151; Müslim, ty.: I, 295) ve Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği; “Fatiha’nın okunmadığı namaz, eksik kalmıştır, eksik kalmıştır.” (Müslim, ty.: I, 297) şeklindeki hadislerle çakışmaktadır. Zira Ebû Hüreyre’den rivayet edilen ilk hadise göre, Kur’ân’dan herhangi bir yerin okunması kıraat şartının yerine gelmesi için yeterlidir. Fakat diğer iki hadise göre ise, Fatiha sûresinin okunması gerekir. Ancak, “Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” (Müzzemmil, 73/20) şeklindeki âyet, Ebû Hüreyre’den rivayet edilen hadisi desteklemektedir.” (İbn Rüşd, 2004: I, 135).

Çalışmamızın boyutunu aşacağı için, kıraat ile ilgili bütün meseleleri değil, Evzâî’nin görüşü bağlamında Hanefi fakihler ile farklı düşüncelerinin meydana geldiği iki meseleyi ele alacağız. Bunlardan birincisi, ‘kıraat yaparken Fatiha sûresini okumanın hükmü’ ikincisi ise, ‘imama uyan kimsenin kıraat yapmasının hükmü’ meseleleridir. Her iki meseleyi Evzâî’ye ait görüşlerin bağlamında ele almamızın sebebi, Evzâî’nin konuyla alakalı görüşünü ortaya koymak ve başta Hanefi fakihleri olmak üzere dört mezhep imamının dışında kalan Evzâî’nin görüşüne

dikkat çekmektir. Bunu yaparken de söz konusu iki mesele hakkındaki tartışmalara son noktayı koyacak değiliz. Ancak çalışmamızın az da olsa konuya katkısının olacağına inanıyoruz. Zira söz konusu iki meseleyi delilleriyle kavrayan kimse, görüşler arasında muhakeme yapabilecek ve isabetli olan içtihadı bulması kolaylaşacaktır.

1. Namazda Fatiha Süresinin Okumasının Hükümü

Fatiha süresini okumak, namazın rükünlerinden biri olan kıraatın eda edilmesi için yeterli sayılmıştır. Bu konuda bütün fakihler görüş birliği içindedirler. Ancak kıraat rükününün yerine gelmesi için Fatiha süresinin okunmasının zorunlu olup olmaması tartışmalıdır. Fakihlerden bir kısmına göre Fatiha'yı okumak farz, diğerlerine göre ise vaciptir. Bu tartışmanın sebebi daha önce ifade ettiğimiz gibi ilgili âyet ve hadislerin farklı anlaşılıp yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. (İbn Rüşd, 2004: I, 135).

1.1. Evzâî'nin Görüşü

Namazda Fatiha'nın okunması ile alakalı Evzâî'den üç görüş nakledilmektedir.

Birincisi: Evzâî'ye göre, gerek farz, gerek nafil namazlarının bütün rekâtlarında Fatiha'yı okumak farzdır. Fatiha'nın yerine Kur'ân'dan başka bir bölümün okunması yeterli değildir. Evzâî'nin de senet zincirinde bulunduğu hadiste, Enes b. Mâlik'ten şöyle rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın arkasında namaz kıldığımında, “الحمد لله رب العالمين” süresini okuyarak namaza başladıklarına şahit oldum.” (İbn Hanbel, 2001: XXI, 50). Farklı fıkıh kaynakları Evzâî'nin bu görüşüne yer vermiştir. (İbn Abdilberr, 2000: I, 450; Kâdi İyâz, 1998: II, 273; Makdisî, t.y.: I, 525; İbn Kudâme, 1968: I, 350; Askalânî, 1379: II, 260; Aynî t.y.: VI, 21; İbn Battâl, 2003: II, 370; Fâkehânî, 2010: II, 281). Hanefî mezhebinin görüşüne muhalif olan Evzâî'nin bu görüşü, onun en meşhur görüşüdür.

İkincisi: Evzâî'den nakledilen bu görüşe göre, kılınan namazın rekâtlarının çoğunda Fatiha süresinin okunması gerekir. Dolayısıyla bir kimse dört rekâtlı namazların en az iki rekâtında Fatiha'yı okursa namazı geçerli sayılır. Bu kimse, diğer rekâtlarda, kıraat ya da sükût yapmak veyahut tespih okumak arasında muhayyerdir. Bu görüş bağlamında Evzâî'den şöyle bir rivayet bulunmaktadır; “Bir kimse namazın yarısında kıraat yaparsa namazı geçerli olur. Ancak akşam, yatsı, öğle ve ikinci namazlarının sadece bir rekâtında kıraat yapar, diğerlerinde yapmazsa namazı geçerli olmaz.” (İbn Abdilberr, 2000: I, 450). Evzâî'nin bu görüşü, farklı fıkıh kaynaklarında nakledilmiştir. (İbnü'l-Münzir, 2004: II, 17; Kâdi İyâz, 1998: II, 273; Kurtubî, 1964: I, 118; Nevevî, 1392: IV, 100).

Üçüncüsü: Evzâî bu görüşünde, namazda Fatiha okumayı farz görmemiştir. Ona göre, bir kimse Fatiha'nın yerine Kur'ân'dan herhangi bir bölüm okursa, namazı geçerlidir. Evzâî'nin bu görüşüne de farklı fıkıh kaynaklarında yer verilmiştir. (İbn Abdilberr, 2000: 428-429; el-Hererî, 2001: I, 47; Kurtubî, 1964: I, 118).

Evzâî'nin Dayandığı Deliller:

Evzâî, Hanefî fakihlere muhalif olduğu görüşüne şu hadisleri delil göstermiştir.

a) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Ben Hz. Peygamber’in şöyle söylediğini duydum: “Fatiha’nın okunmadığı namaz, eksik kalmıştır, eksik kalmıştır.” (İbn Hanbel, 2001: IV, 290).

b) Ubâde b. Sâmit şöyle demiştir; “Hz. Peygamber şöyle dedi: “Namazda Fatiha sûresini okumayan kimsenin namazı geçerli değildir.” (Buhârî, 1422: I, 151).

1.2. Hanefî Mezhebinin Görüşü

Hanefî fakihlere göre, namazda Fatiha sûresinin okunması farz değil vaciptir. Hanefî fakihler, Kur'ân'dan herhangi bir yerin okunmasını yeterli görmüş, gerek unutarak ve gerekse bilerek Fatiha sûresini okumayan kimsenin namazı geçerli sayılmıştır. Ayrıca, Hanefî fakihlere göre Fatiha'yı okumak, nafîle, vitir ve iki rekâtlı namazların tüm rekâtlarında, dört ve üç rekâtlı farz namazların ise herhangi iki rekâtında vaciptir. Üç ve dört rekâtlı farz namazların diğer rekâtlarında ise, bir rivayete göre vacip, diğer bir rivayete göre ise sünnettir. (Kâsânî, 1986: I, 111).

Hanefî Mezhebinin Dayandığı Deliller:

a) Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Artık Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun.” (Müzzemmil, 73/20). Bu ayetin delil oluşuyla alakalı fakihlerin izahlarına daha sonra yer verilecektir.

b) Ebû Hüreyre'nin şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamberle birlikte mescitte otururken, bir adam içeri girdi ve caminin bir kenarında namaz kıldı. Hz. Peygamber de onu izliyordu. Adam namazdan sonra Hz. Peygamber'e gelerek ona selam verdi. Hz. Peygamber, selamını aldıktan sonra ona, ‘Dön ve namazını yeniden kıl, çünkü sen namaz kılmadın’ dedi. Adam döndü ve tekrar namaz kıldı. Namazdan sonra tekrar Hz. Peygamber'in yanına gelerek selam verdi. Hz. Peygamber, selamını aldıktan sonra, ona tekrar namaz kılmasını emretti. Hz. Peygamber iki ya da üç sefer bunu tekrarladı. Sonunda o adam, ‘Allah’a yemin olsun ki, eksiksiz namaz kılmak için çok gayret ettim fakat bundan daha güzel kılamıyorum. O halde siz bana öğretir misiniz’ dedi. Hz. Peygamber,

usulüne uygun kılınması gereken namazı şu şekilde tarif etti: ‘Sen namaz kılmak istediğin zaman, eksiksiz bir şekilde abdest aldıktan sonra kıbleye dön ve ihram tekbirini al. Daha sonra Kur’ân’dan bildiğin bir miktar oku. Sonra rükûa git ve rükûda bir miktar bekle. Daha sonra kıyama kalk ve kıyamda bir miktar bekle. Sonra secde yap ve secdede bir miktar bekle. Secdeden kalktıktan sonra yine bir miktar bekle. Daha sonra kıyama kalk ve anlattığım şekilde namazını tamamla. Bu anlattığım şekilde namazını tamamlarsan namazın eksiksiz olur. Ama bunlardan bir şey yapmasan namazın eksik kalır” dedi. (Buhârî, 1422: I, 151).

c) Yine Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber bana şöyle dedi: ‘Dışarı çık ve Medinelilere şöyle seslen: Fatiha miktarı kadar dahi olsa, içinde kıraat yapılmayan namaz sahih değildir.’” (Ebû Davud, ty., I, 216).

d) Başka bir hadiste Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber bana, ‘kıraat olmadan namaz da olmaz’ dedi.” (Müslim, ty.: I, 297).

Değerlendirme

Kıraatin namazın rükünlerinden biri olduğu, fakihlerin görüş birliği içinde olduğu bir husustur. Ancak fakihler, söz konusu kıraatin yerine gelmesi için, Fatiha sûresinin okunmasının hükmü hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. Bunu farz görenler olduğu gibi, vacip görenler de olmuştur. Hanefî fakihlere göre, namazdaki kıraat rükününün yerine gelmesi için Fatiha sûresini okumak farz değil, vaciptir. Dolayısıyla bunlar, namazda Fatiha’nın yerine, Kur’ân’dan uzun bir âyet veyahut üç kısa âyet okunursa, namazın geçerli olacağını iddia etmişlerdir. Hanefî fakihler, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu iddialarını Müzzemmil sûresinin yirminci âyetine dayandırmışlardır. Bu âyette “Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” ifadesi geçmektedir. Bu ifadenin kapsamı geniş olduğu için Fatiha sûresini kapsadığı gibi, onun dışındaki âyetleri de içine alır. Bu yüzden namazda Fatiha’nın yerine Kur’ân’dan başka âyet ya da âyetler okunursa, namaz geçerli sayılır. O halde Fatiha sûresi, bilerek dahi olsa, okunmadığı takdirde namaz sahih olsa da günah işlenmiş olur. Fakat bilmeyerek terk edildiği takdirde sehiv secdesi yapılarak bu hata telafi edilir. (Damat Efendi, t.y.: I, 88).

Fatiha sûresinin okunmasını farz değil vacip gören Hanefî fakihler, bu görüşlerine yukarıda geçen âyet ve hadisleri delil göstermişlerdir. Bunlar, âyette geçen, “Artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” şeklindeki âmm ifadenin, buna açıkça işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir. Kapsamı geniş olan bu âyet, Fatiha’nın okunması gerektiği yönünde başka âyet ya da mütevatir bir hadis ile tahsis edilseydi, Fatiha sûresinin okunması farz olurdu. Ancak bu yönde bir tahsis olmadığı için, kıraatte Fatiha sûresinin okunması zorunlu

olamaz. Kıraat yapılırken Fatiha'nın okunması gerektiği yönünde varit olan hadislerin tamamı, haber-i vahit hadislerdir. Hanefî mezhebi usulüne göre ahâd haberler, âmm olan ifadeleri tahsis edemez. Çünkü âmmın delaleti kat'î, âhâd haberin delâleti ise zannîdir. Zan ifade eden lafızlarla, kat'yet ifade eden lafızlar tahsis edilemez. (İbn Emîr, 1983: II, 219). Ayrıca Hanefî usûlcülerin ileri sürdüğü kaideye göre, Kur'ân'daki âmm ifadelerin tahsis edilmesi, ancak mütevatir hadisle mümkün olmaktadır. (İbn Emîr, 1983: II, 219). Kaldı ki namaz kıraati için, Kur'ân'dan bir bölüm okumanın yeterli olacağını ifade eden hadisler de bulunmaktadır. Örneğin; Saîd b. Ebî Saîd'ten "Kur'an'dan bir miktar oku" ve Ebû Hüreyre'den, "Fatiha miktarı kadar dahi olsa, kıraat yapılmadan kılınan namaz sahih değildir" ve yine Ebû Hüreyre'den, 'kıraat olmadan namaz da olmaz' şeklindeki hadisler, namazda Kur'ân'dan bir bölümün okunması gerektiğine işaret etmektedir. Bu rivayetlerde Fatiha'nın okunması gerektiği ile alakalı herhangi bir ifade yoktur. O halde âyet ve hadislere göre kıraat rûknünün yerine gelmesi için Fatiha sûresinin yerine başka âyet veya âyetlerin okunması yeterlidir.

Kıraat yapılırken, Fatiha sûresini gerekli gören Evzâî ve onun gibi düşünenler, içtihatlarını varid olan hadislere dayandırmışlardır. Onlara göre Ebû Hüreyre, Ubâde b. Sâmit ve Ebû Osman en-Nehdî'den yapılan rivayetler, namazda Fatiha sûresinin okunmasının farz olduğunu göstermektedir. Zira söz konusu hadislerde geçen "Fatiha sûresinin okunmadığı namaz, eksiktir", 'Namazda Fatiha sûresini okumayanın namazı geçerli değildir' ve "Fatiha ile birlikte Kur'ân'dan bir kısım okunmadıkça namaz geçerli değildir" şeklindeki ifadeler, Fatiha'nın okunmasının gerekli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira bu hadislerde Fatiha sûresinin okunması gerektiği açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca kıraat, rûku ve secde gibi namazın bir rûknüdür. Geçerli bir özür bulunmadığı müddetçe rûkunler terk edilemez. Rûku ve secdenin şekli tayin edildiği gibi, namazdaki kıraat rûknünün de nasıl yerine getirilmesi gerektiği tayin edilmelidir. Bu da Hz. Peygamber'in ifadelerinden ve uygulamalarından anlaşılmaktadır. Söz konusu hadisler bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. O halde kıraat yapılırken, Kur'ân'dan herhangi bir yerin değil, hadislere belirtilen Fatiha'nın okunması gerekir.

Namazda Fatiha okumanın farz olduğunu savunanlar, Hanefîlerin delil olarak gösterdiği âyet için şu cevabı vermişlerdir: Söz konusu âyet, gece namazı hakkında nazil olduğu için namazda Fatihanın farz olmadığına delil gösterilemez. Kaynaklarda âyetin nüzul sebebi şöyle açıklanmıştır: Beş vakit namaz farz olmadan önce, "Ey örtüye bürünen (peygamber), kalk, birazı hariç olmak üzere geceyi; yarısını ibadetle geçir yahut bundan biraz eksik. Yahut buna biraz ekle. Kur'ân'ı ağır ağır, tane tane oku" (Müzzemmil, 73/1-8) şeklindeki âyetler nazil olmuş ve bu âyetlerle gece

namazı farz kılınmıştır. Bu âyet nazil olduktan sonra, Sahâbe gece boyunca çok ibadet ediyor ve kendilerini çok yoruyorlardı. Bunun üzerine aynı sûrede bulunan, “artık Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun” mealindeki âyet nazil oldu ve sahâbe rahatlamaya başladı. (Taberî, 2000: XXIII, 679). Sebeb-i nüzulü bu olan âyet, namazda Fatiha’nın farz olmadığına delil gösterilemez. Hanefî fakihlerin iddia ettiği gibi, söz konusu âyetin, mücmel olduğu doğrudur. Ancak namazda Fatiha’yı okumayanın namazı geçerli değildir anlamındaki hadislerle tahsis edilmiştir. Öte yandan Ebû Hüreyre’ye “imamın arkasında da Fatiha’yı okuyalım mı” sorusunu soran kimseye Ebû Hüreyre, “imamın arkasında namaz kılsan Fatiha’yı gizli oku” (İbn Mâce, ty.: I, 273) şeklinde cevap vermesi, namazda Fatiha’nın okunması gerektiğine açıkça işaret etmektedir.

Hanefî fakihlerin delil gösterdikleri hadisler de anlam bakımından âmmdır. Fakat âm olan bu ifadeler, başka hadislerde geçen ifadelerle tahsis edilmiştir. Evzâî ve onun gibi düşünen fakihlerin delil gösterdikleri hadisler, âm olan bu hadisleri tahsis etmektedirler. Öte yandan Hanefî fukahânın ileri sürdüğü hadisler, Fatiha’yı güzel okumayı bilmeyenlerin, Kur’ân’dan herhangi bir yeri okuyabilir şeklinde yorumlanmalıdır. (Mâverdî, 1999: II, 103).

Fatiha’nın okunmasının gerekli olup olmamasıyla ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu bir tercihte bulunmadan mezheplerin görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Namazda bir miktar Kur’ân okumak farzdır. Hanefîlerde tercih edilen görüşe göre bu miktar, en az üç kısa âyet veya bu miktarda bir sûre olmalıdır. Özellikle Fatiha sûresinin okunması vaciptir. Dolayısıyla namazda Fatiha sûresi okumakla, hem farz hem de vacip yerine gelmiş olur. Şafîlere göre ise kıraat farzının yerine gelmesi için asgari Fatiha’nın okunması gerekir.” (Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı [DİYKB], 2017: 127)

Hanefî mezhebi dışındaki diğer üç mezhebin yanı sıra sahâbe ve tabiîn ulemanın birçoğu Evzâî’nin görüşü gibi görüş beyan ederek, namazda Fatiha’nın okunması gerektiğini savunmuşlardır (Bevvâk, 1994: II, 213; Nevevî, 1392: IV, 103; İbn Kudâme, 1968: I, 343).

Netice itibarıyla Hanefî fakihler ile Evzâî’nin delil gösterdikleri âyet, hadis, gerekçe ve fıkıh âlimlerinin birçoğunun görüşleri göz önünde bulundurulacak olursa, namazda Fatiha sûresinin okunmasının farz olduğunu savunan görüş daha isabetli olduğu gözükmektedir.

Fatiha’nın okunması gerektiği ile alakalı olarak Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî’lerin görüşü aynıdır. Her üç mezhebin görüşü, namazda Fatiha’nın okunması gerektiği yönündedir. (Bevvâk, 1994: II, 213; Büceyremî, 1995: II, 20; İbn Kudâme, 1968: I, 343). Şîî mezhebine göre de kıraat rûknünün

yerine gelmesi için Fatiha sûresinin okunması gerekmektedir. (Âyetüllah el-Uzmâ, 2011: II, 14-15).

Evzâî'nin ikinci görüşü ile Hanefî fakihlerin görüşü mutabıktır. Evzâî, bu görüşünü daha önce ele aldığımız Hanefî fakihlerin delil gösterdiği âyet ve hadislere dayandırmıştır.

2. İmama Uyan Kimsenin Kıraati

Kıraat namazın rükünlerinden biridir. Namazla mükellef olan herkes bu rüknü yerine getirmekle sorumludur. Dolayısıyla gerek imamlık yapan ve gerekse tek başına namaz kılan kimse, kıraat yapmak zorundadır. Bu konuda bütün fakihler görüş birliği içindedirler. Ancak imamın arkasında namaz kılan kimsenin/me'mûmun kıraat yapması hakkında dört farklı görüş bulunmaktadır.

Birinci görüş; imamın arkasında duran kimse/me'mûm, bütün rekâtlarda kıraat yapması gerekir. (Mâverdî, 1999: II, 103).

İkinci görüş; İmamın arkasında duran kimse, kıraatın sesli (cehrî) olduğu namazlarda kıraat yapmaz, fakat kıraatin sessiz (hafî) olduğu namazlarda ise kıraat yapması gerekir. (Kayrevânî, 1999: I, 179).

Üçüncü görüş; Kıraatin sessiz olduğu ya da sesli olup da imam sustuğu zaman veyahut imamın sesi duyulmazsa imama uyan kimsenin, kıraat yapması müstehaptır. (Makdisî, t.y.: II, 12).

Dördüncü görüş; Gerek sesli ve gerekse sessiz kıraatın yapıldığı namazlarda, imamın arkasında duran kimsenin kıraat yapması mekruhtur. (Beğavî, 1983: III, 85).

Fakihlerin konuyla alakalı farklı görüşleri, kıraat ile ilgili varit olan hadislerin farklı değerlendirilmesi ve yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. (İbn Rüşd, 2004: I, 135).

2.1. Evzâî'nin Görüşü

İmamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraati hakkında Evzâî'den dört görüş rivayet edilmiştir.

Birinci görüş; imama uyan kimse, gerek sessiz ve gerekse sesli kıraatın yapıldığı namazlarda ve her rekâtta kıraat yapmak zorundadır. Dört rekatlı namazların ilk iki rekatında Fatiha ile birlikte Kur'ân'dan bir miktar, son rekatlarında ise, sadece Fatiha'yı okumalıdır. Evzâî'nin bu görüşü farklı fıkıh kaynaklarında geçmektedir. (İbnü'l-Münzir, 1985: III, 110; İbn Hazm, ty: II, 268; Nevevî, t.y.: III, 365; Mâverdî, 1999: II, 141; Kâdı İyâz, 1998: II, 273; Beğavî, 1983: III, 85; İbn Battâl, 2003, II, 370; İbn Abdilberr, 2000: I, 467; Reymî, 1999: I, 140).

İkinci görüş; imamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraati, imamın sesini işitip işitmediğine göre değişir. İmamın sesini duyan kimse kıraat yapmamalı, duymayan ise kıraat yapmalıdır. Evzâî'nin bu görüşüne farklı kaynaklarda yer verilmiştir. (Suğdî, 1984: 167; Aynî, 2000: II, 313-320; İbn Abdilberr, 1387: XI, 41; İbn Kudâme, 1968: I, 404).

Üçüncü görüş; imama uyan kimse, gizli ve açıktan kıraatin okunduğu bütün namazlarda kıraat yapmamalıdır. Evzâî'nin bu görüşü Aynî tarafından nakledilmiştir. (Aynî, t.y.: VI, 11).

Dördüncü görüş; Evzâî'nin bu görüşüne göre imama uyan kimsenin kıraat yapıp yapmama arasında muhayyer olsa da, kıraat yapması daha faziletlidir. Evzâî'nin bu görüşü farklı kaynaklarda yer almaktadır. (İbn Teymiyye, 1987: II, 134; Kirmânî, 2012: 64; İbn Müflih, 1997: I, 59). Bu görüş bağlamında Evzâî'den, "imamın arkasında namaz kılan kimse son iki rekâtte kıraat yapmak zorunda değildir" şeklinde bir rivayet bulunmaktadır. (İbnü'l-Mülakkin, 1997: III, 172).

Evzâî'nin Dayandığı Deliller:

Evzâî, Hanefî fakihlere muhalif olduğu görüşüne şu hadisleri delil göstermiştir.

a) Ubâde b. Sâmit'ten yapılan rivayet; "Hz. Peygamber şöyle dedi: "İçinde Fatiha'nın okunmadığı namaz geçerli değildir." Bu hadisin senet zincirinde Evzâî de bulunmaktadır. (Taberânî, 1984: III, 208).

b) Yine Ubâde b. Sâmit şöyle demiştir: "Bir defasında Hz. Peygamber'in arkasında sabah namazını kıldık. Hz. Peygamber, namazda kıraat yaparken biraz zorlandı. Namazı bitirdikten sonra bize dönerek; "İmamın arkasında kıraat yapıyor musunuz?" dedi. Biz de; "Evet kıraat yapıyoruz" dedik. Hz. Peygamber; "Fatiha'nın dışında kıraat yapmayın. Çünkü içinde Fatiha'nın okunmadığı namaz geçerli değildir" dedi. (Ebu Davud, ty.: I, 217).

c) Enes b. Mâlik şöyle demiştir: "Bir defasında Hz. Peygamber akşam ya da yatsı namazlarından birini kıldırdı. Sahâbeden bir kısmı onun arkasında kıraat yapmıştı. Hz. Peygamber namazı bitirdikten sonra, "Kim arkamda kıraat yaptı" diye sorunca, sahâbeden bir kısmı "biz kıraat yaptık" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Fatiha'nın dışında okumayın. Fatiha'yı içinizden okuyun" dedi. (İbn Hibbân, 1993: V, 153).

d) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: "Bir defasında ben Hz. Peygamber'e; Ey Allah'ın Resülü! Ben arkanızda namaz kılarken kıraat yaptım dedim." Hz. Peygamber; "Ya fârisî! Benim arkamda Fatiha sûresinin dışında kıraat yapma" dedi. (İbn Huzeyme, 2003: I, 276).

e) Yine Ebû Hüreyre şöyle demiştir; “Bir defasında Hz. Peygamber, “içinde Fatiha’nın okunmadığı namaz geçerli değildir” dedi. Ben de, ‘imama uysak da kıraat yapalım mı?’ dedim. Hz. Peygamber, elimi tuttu ve “evet, Fatiha’yı içinden (sessizce) oku” dedi. (İbn Huzeyme, 2003: I, 276).

f) Yezîd b. Şerîk Hz. Ömer’e, “imamın arkasında kıraat yapılmalı mı diye sordum.” O da, “Fatiha sûresini okumalısın” dedi. “Sizin arkanızda dahi okuyayım mı diye sordum.” O da, “benim arkamda dahi olsan oku” dedi. “Açıktan kıraat yapsan da, okuyayım mı?” dedim.” O da, “Evet, açıktan okusam dahi, Fatiha’yı oku” dedi. (Hâkim, 1990: I, 365).

2.2. Hanefî Mezhebinin Görüşü

Hanefî fakihlere göre, gerek açıktan gerekse sessiz kıraatin yapıldığı namazlarda imamın arkasında duran kimsenin kıraat yapması mekruhtur. Zira imamın kıraati, kendisine uyan kimsenin kıraatinin yerine geçmektedir. Bu görüş Ebû Hanife ve Ebû Yusuf’un görüşüdür. Fakat İmam Muhammed, ihtiyata binaen imamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraat yapmasını tercih etmiştir. (Aynî, 2000: II, 320).

Hanefî Mezhebinin Dayandığı Deliller:

a) Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Kur’ân okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun ki rahmete nail olasınız.” (A’râf, 7/204).

b) Cabir b. Abdullah şöyle demiştir: “Hz. Peygamber’in arkasında namaz kılanlardan biri kıraat yapınca, diğer sahâbe buna karşı çıkarak, kıraat yapmaması gerektiğini söyledi. Durum Hz. Peygamber’e intikal edince, O da “İmamın arkasında namaz kılan kimseye imamın kıraati yeterlidir” dedi. (Beyhakî, 2003: II, 227).

c) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “İmam, kendisine uyulsun diye imam olmuştur. İmam tekbir aldığı zaman siz de tekbir alın. Kıraat yaptığı zaman siz susun.” (İbn Mâce, ty.: I, 273).

d) İbn Abbas şöyle demiştir: “Hz. Peygamber; ‘İmam, açıktan da sessiz de okusa, me’mûm için yeterlidir’ dedi. (Dârekutnî, 2004: II, 122).

e) Ebû Hüreyre şöyle demiştir: “Hz. Peygamber, kıraatin açıktan yapıldığı namazı kıldırıktan sonra bize dönerek; “Benimle birlikte okuyan kimdi?” diye sordu. Adamın biri ‘Ey Allah’ın resulü, ben okudum.’ dedi. Hz. Peygamber; “Ben de acaba birileri benimle tartışıyor mu diye düşündüm” dedi. Bu olaydan sonra imamın açıktan okuduğu namazlarda imama uyanlar kıraat yapmadı. (İbn Hibbân, 1993: V, 157).

Değerlendirme

Fakihler, imama uyan kimsenin kıraat yapmakla yükümlü olup

olmadığı hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hanefî mezhebinin görüşü, imamın arkasında namaz kılan kimsenin kıraat yapmaması gerektiği yönündedir. Hanefî ve onlar gibi düşünen fakihler, bu görüşü savunurken, konuyla alakalı âyete ve hadislere dayanmışlardır. Bunlara göre, A'râf sûresinde geçen, "Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun." şeklindeki âyetle, imamın arkasında namaz kılan kimse kastedilmiştir. (İbn Kudâme, 1968: I, 404). Dolayısıyla âyette geçen, 'dinleyin' ve 'sessiz durun' emirlerinin muhatabı imama uyan kimsedir. İmama uyan kimse, imamı dinlemez ve kıraatle meşgul olursa söz konusu emre itaatsizlik yapmış olur. Çünkü aynı anda hem kıraat yapmak hem de dinlemek mümkün değildir. Bu yüzden imama uyan kimse susup imamı dinlemesi gerekir.

Hanefî fakihlere, göre kıraatin gerek açıktan ve gerekse gizli yapıldığı bütün namazlarda, imama uyan kimsenin kıraat yapması mekruh sayılmıştır. Kıraatin sessiz yapıldığı namazlarda, dinlemek mümkün olmasa da, sessiz durmak mümkündür. Böylece âyette bulunan her iki emirden biri olan 'dinlemek' yerine getirilmezse de diğeri olan 'susmak' yerine getirilmiş olur. Öte yandan imama uyan kimsenin kıraat yapmaması gerektiği sahâbe icmâsıyla da sabittir. (Merğînânî, t.y.: I, 56). Hatta sahâbenin bir kısmı imama uyan kimsenin kıraat yapmasını ağır ifadelerle eleştirmiştir. Eleştirenlerin başında Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ud gelmektedir. Hz. Ömer, 'Keşke imama uyduğu halde kıraat yapanın ağzında taş olsaydı (da okuyamaz olaydı)', (Mâlik b. Enes, t.y.: I, 63) Abdullah b. Mes'ud, 'Kim imama uyduğunda kıraat yaparsa, ağzı toprakla dolsun' (Remlî, 2016: VI, 567) şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Hatta "İmama uyan kimse kıraat yaparsa, dişlerini kırmak müstehaptır" (Kemâhî, 2005: I, 255) şeklinde ifadeler kullanıp, bir adım daha ileri gidenler olmuştur. (Aynî, 2000: II, 320). Netice itibarıyla Hanefî fakihler, bu delil ve gerekçelere dayanarak imama uyan kimsenin kıraat yapmaması gerektiğini savunmuş ve kıraatin sesli ve sessiz olduğu namazlar arasına fark koymamışlardır.

Evzâî'nin konu ile ilgili farklı görüşleri varsa da, Hanefî mezhebine muhalif olan görüşü, daha çok şöhret bulmuştur. Evzâî, bu görüşünü savunurken hadislere dayanmıştır. Söz konusu hadislerde, "namazda bana uyduğunuzda sadece Fatiha sûresini okuyun; çünkü içinde Fatiha sûresinin okunmadığı namaz geçerli değildir" ve "Fatiha'yı sessiz okuyun" şeklinde ifadeler geçmektedir. Bu hadislerden, imama uyan kimsenin Fatiha'yı okuması gerektiği, net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu hadislerden Fatiha sûresinin rükün olduğu da anlaşılmaktadır. Zira namazın sahih olması, Fatiha'nın okunmasına bağlanmaktadır. Namazın rükünleri imam ve me'mûm farkı gözetilmeden herkes tarafından yerine getirilmesi gerekir. Kıyam, rükû ve secde gibi rükünleri hem imam hem de me'mûm

yerine getirmek zorunda olduğu gibi, rükün sayılan kıraati de, hem imamın hem ona uyan kimsenin yerine getirmesi gerekir.

Ezvâî, Hanefî fakihlerin delillerine şu şekilde cevap vermiştir: Hanefî fakihlerin delil gösterdikleri âyet, onları desteklememektedir. Zira bu âyetin nüzûl sebebi farklıdır. Ebû Hüreyre'nin yaptığı rivayete göre, bu âyetin nüzul sebebi, Hz. Peygamber namazdayken yüksek sesle konuşulmaması gerektiği hakkındadır. (Dârekutnî, 2004: II, 113; Taberî, 2000: XIII, 348-151). Öte yandan Mücahit, söz konusu âyetin nüzul sebebini hutbeyle ilişkilendirmiştir. (Beyhakî, 2003: II, 233; Taberî, 2000: XIII, 350.) Bu itibarla, âyetin anlamı şu şekildedir: Hutbe okunurken 'onu dinleyin ve sessiz durun.' İbn Abbas'tan da bu yönde bir rivayetin olması bu görüşü teyit etmektedir. (Buhârî, 1980: I, 7). Ebû Hüreyre'den yapılan başka bir rivayete göre, söz konusu âyet, Kur'ân okununca siz de yüksek sesle okumayın anlamındadır. (Taberî, 2000: XIII, 349). İbn Mesud'dan yapılan rivayete göre ise, âyetin nüzul sebebi şudur: Bu âyet nazil olmadan önce, Kur'ân okunurken sahâbe birbirine selam verirdi. Kur'ân okunurken selam vermeyi ortadan kaldırmak için bu âyet nazil oldu. Bu âyetin nüzûlünden sonra sahâbe Kur'ân okunurken birbirlerine selam vermediler. (İbn Receb, 1996: IX, 293). Nüzûl sebebi farklı olan bu rivayetlere göre, imamın arkasında namaz kılan kimsenin sessiz bir şekilde Kur'ân okumasında hiçbir engel bulunmamaktadır. Netice itibarıyla bu farklı görüşlerden sadece imama uyan kimsenin Kur'ân okumaması gerektiği görüşünü ön plana çıkarıp, ona göre hüküm vermemek gerekir.

Delil gösterilen hadislere gelince; Evzâî'ye göre bunlar da Hanefî fakihleri açık bir şekilde desteklememektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in, "İmam okuyunca siz sessiz olun." şeklindeki hadis, imam kıraat yapınca, siz yüksek sesle kıraat yapmayın, düşük sesle kıraat yapabilirsiniz anlamındadır. Nitekim Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadiste geçen Hz. Peygamber'in "Ben de, acaba birileri benimle tartışıyor mu" ifadesi de, bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Muhtemelen söz konusu hadis, yüksek sesle kıraat yapmayı engellemek için varit olmuştur. Öte yandan bu hadisin, zayıf olduğu iddia edilmektedir. Zira söz konusu hadis, sadece İbn Ükeyme tarafından Ebû Hüreyre'den rivayet edilmiştir. Bu şahıs, muhaddisler tarafından tanınmadığı için hadis zayıf sayılmıştır. (Nevevî, t.y.: III, 363). Kaldı ki hadiste geçen, 'imam okuyunca siz sessiz olun' şeklindeki ifadenin, Fatiha'dan sonra sûre okumayın anlamında olma ihtimali de vardır. "İmam (sûre) okuyunca siz dinleyin", "imamın arkasında namaz kılan kimseye imamın kıraati (sûre okuması) yeterlidir" şeklinde rivayetler de, buna işaret etmektedir. Öte yandan, Ebû Hüreyre'den rivayet edildiği iddia edilen, "İmam kıraat yaptığı zaman dinleyin" şeklindeki hadis, birçok hadis kaynağında bulunmamaktadır. Bu hadisin Ebû Hüreyre'den rivayet

edildiği kabul edilse dahi bunun anlamı, imam sûre okuyunca siz dinleyin şeklinde anlaşılmalıdır. (Nevevî, t.y.: III, 367).

Semüre'den yapılan rivayet, Evzâî ve onun gibi düşünenleri destekler niteliktedir. Zira Semüre'nin rivayet ettiği hadise göre, Hz. Peygamber, namazda iki sekte yapmış, bunlardan biri namaza başlarken, diğeri de Fatiha'yı bitirirken olmuştur. Semüre'den rivayet edilen bu hadise göre yapılan sekteler, me'mumun kıraat yapması içindir. (Mubârekfûrî, t.y.: II, 71). Muhtemelen Evzâî de bu hadise dayanarak şu ifadeleri kullanmıştır; "İmam, arkasında namaz kılan kimseye, Fatiha süresini okuma fırsatı vermelidir. Bu yüzden Fatiha'yı bitirdikten sonra biraz sükût etmesi daha doğrudur." Başka bir rivayette, "Bu şekilde hareket etmek, imamın fikhına delalet eder" (İbnü'l-Münzir, 1985: III, 118; İbn Abdilberr, 2000: I, 468) ifadesini kullanmıştır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Namazda Fatiha'yı okumayanın namazı geçerli değildir" şeklindeki hadis, bu iddiayı desteklemektedir. Bu konuda Nevevî, "cumhur-u müsliminin görüşü, gerek açıktan ve gerekse gizli kıraat yapılan namazlarda, imama uyan kimsenin kıraat yapması gerektiği yönündedir" (Nevevî, t.y.: III, 365) ifadelerini kullanmıştır. Beyhakî de, imama uyan kimsenin kıraat yapmasının gerektiği görüşü, görüşlerin en doğrusu ve sünnete en uygun olanıdır ifadesini kullanarak, Evzâî'nin görüşünü desteklemiştir. (Beyhakî, 2003: II, 233).

Hanefî fıkıh kaynaklarının bir kısmında bulunan, 'Bu konuda sahâbe icmâ'ı vardır' şeklindeki ifadeler, bütün sahâbeyi içine almamaktadır. Çünkü Ebû Hüreyre, Selman-ı Fârisî, Übeyy b. Ka'b, Ebû Said el-Hudrî ve Enes b. Mâlik'in bu görüşte olmadığı nakledilmektedir. O halde bu ifadeyle, ya sahâbenin çoğu kast edilmiş ya da söz konusu ifade, bu görüşe muhalif sahâbenin görüşlerinden vazgeçtiği düşüncesiyle dile getirilmiştir. (Aynî, 2000: II, 318).

Netice olarak me'mumun kıraat yapması gerektiğini savunan Evzâî'nin görüşü daha kuvvetli gözükmektedir. Zira bu görüşü destekleyen hadisler ve gerekçeler daha kuvvetlidir. Ancak Hanefî fakihlerin görüşünü de itibara almak gerekir. Çünkü bunların delil gösterdikleri âyet ve hadislerin yanında, bu görüşte olan sahâbe, tabiîn sayısı oldukça fazladır. Musa b. Ebî Aişe'den² yapılan şu rivayet de Hanefîlerin savunduğu görüşün göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Rivayete göre Hz. Peygamber'in arakasında Öğle ve İkinci namazını kılan biri kıraat yapınca, kıraat yapmaması gerektiği yönünde başkası tarafından uyarıldı. Durum Hz. Peygamber'e intikal edince Hz. Peygamber, "İmamın yaptığı

² Musa b. Ebî Aişe'nin vefatı hakkında iki farklı tarih bulunmaktadır. Bunlardan biri 131/749, diğeri ise 140/758 olarak geçmektedir. (Zehebî, 2003: III, 475).

kıraat arkasındakiler için yeterlidir.” buyurdu. (Aynî, 2008: IV, 19). Esasen bu konuda yapılması gereken en doğru davranış, imam sesli kıraat yaptığı durumlarda ona uyan kimsenin susup dinlemesi, sessiz kıraat yaptığı veya arada sustuğu veyahut imamın sesinin duyulmadığı durumlarda ise kıraat yapmasıdır. Böylece âyet ve hadislerin muvafakati de sağlanmış olur. Kaldı ki, Ahmed b. Hanbel ve İmam Şâfi’nin kavli-i kadîm görüşü bu yöndedir. (İbn Kasım, 1397: II, 278; Mâverdî, 1999: II, 141). Aynı zamanda Evzâî’den de bu yönde bir görüş nakledilmiştir. (Suğdî, 1984: 167; Aynî, 2000: II, 313-320; İbn Abdilberr, 1387: XI, 41; İbn Kudâme, 1968: I, 404).

Bir önceki meselede olduğu gibi Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu, konuyla alakalı yine tercih yoluna gitmeden mezheplerin görüşlerini vermekle yetinmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Hanefî mezhebine göre cemaatle namaz kılarken, imama uyan kimse Fatiha’yı ve ardından okunan âyet ve sûreyi imam ile birlikte okumaz. İmama uyan kimseden namazda Kur’ân okuma yükümlülüğü tamamen düşer. Şafiî ve Hanbelî mezheplerine göre ise okuma yükümlülüğü tamamen düşmez. İmama uyan kimse imamın sessiz okuduğu namazlarda namaz başından itibaren Fatiha ve sûreyi okur. Sesli okunan namazlarda ise imam, Fatiha’yı bitirdikten sonra kısa ara vermesi esnasında sadece Fatiha’yı okur.” (DİYKB, 2018: 178).

Mâlikî mezhebine göre, me’mûm, sessiz kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmak zorunda olsa da, sesli kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmaması daha güzel bir davranış kabul edilmiştir. Sesli kıraatin yapıldığı durumlarda me’mum imamın sesini duymazsa kıraat yapar. (İbn Rüşd, 2004: I, 164; Haraşî, t.y.: I, 269).

İmam Şafi’nin bu konuda kadim ve cedit olmak üzere iki görüşü bulunmaktadır. Birincisi, me’mum cehrî kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmak zorunda olmasa da, sessiz kıraat yapılan namazlarda kıraat yapmak zorundadır. İkincisi, me’mum, gerek cehrî ve gerekse sessiz kıraat yapılan namazların tamamında kıraat yapmak zorundadır. Şafiî mezhebinde sahih olan görüş budur. (Mâverdî, 1999: II, 141).

Hanbelî mezhebine göre, imama uyan kimse, imamın sesini duyduğu müddetçe kıraat yapması mekruhtur. Fakat imamın sesini duymadığı ya da sessiz kıraat yapılan namazlarda me’mumun kıraat yapması müstehaptır. (İbn Kudâme, 1968: I, 405). İbn Teymiyye Ahmed b. Hanbel’in içtihadını aktarırken ondan şu ifadeleri nakletmiştir: “Cehrî kıraatin yapıldığı namazlarda me’mum kıraat yapmazsa da namazı geçerlidir. Geçersizdir diyen kimseyi duymadım. Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiîn döneminde de aynı durum söz konusuydu. Hicaz bölgesindeki Mâlik, Irak bölgesindeki Süfyân, Şam bölgesindeki Evzâî ve Mısır

bölgesindeki Leys de bu görüştedirler.” (İbn Teymiyye, 1412: I, 142).

Sonuç

İslam hukukunun birçok konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konulardan bir kısmı bütün mükellefleri bağlamasa da diğer bir kısmı bütün mükellefleri bağlamaktadır. Bütün mükellefleri bağlamayan konuların farklı görüşlerini bilmek zarûrî değildir. Ancak bütün Müslümanların mükellef olduğu namaz gibi ibadetlerin farklı hükümleri bütün mükellefler tarafından bilinmesinde yarar vardır. Öte yandan namaz ve buna benzer farz ibadetlerin bütün ayrıntılarının bilinmesi gerekli olmasa da bunların farz ve vaciplerinin bütün mükellefler tarafından bilinmesi zarûridir. Bu noktadan hareketle namazda Fatiha süresinin okunup okunmaması ve imama uyan kimsenin kıraat yapıp yapmaması gibi konuların farz ve vacip yönündeki hükümleri her mükellef tarafından bilinmelidir. Çünkü bu iki mesele bütün mükellefleri ilgilendirmektedir.

Namazda kıraat rûknünün yerine gelmesi için Fatiha'nın okunması gerektiği yönünde birçok hadis rivayet edilmiştir. Bu hadislere istinaden Fatiha'yı namazın rûknlerinden saymak daha isabetlidir. Ancak fıkıh kaynaklarında da ifade edildiği gibi, İslam dinini yeni kabul eden bir kimse Fatiha'yı daha öğrenemediği ya da Fatiha'yı öğrenme noktasında zorluk çektiği için Fatiha yerine Kur'ân'dan başka âyetleri okuyabilir. Kaldı ki namazın diğer rûknlerinde de olduğu gibi, özür meydana geldiği durumlarda rûkn, başka şekilde telafi edilebilir. Namazı ayakta kılamayanın oturarak, oturarak kılamayanın uzanarak kıılması örneğinde olduğu gibi. Üstelik Kur'ân okumayı öğrenemeyen ya da bu noktada zorluk çeken birinin Fatiha'nın yerine zikir ifadelerini telaffuz ederek, bu rûknü yerine getirme imkânının olduğunu ifade eden hadisler de rivayet edilmiştir.

Fakihler arasında tartışmalı konulardan biri de imama uyan kimsenin kıraat yapmasının gerekli olup olmaması konusudur. Bu ihtilafın sebebi Kur'ân okunduğunda Kur'ân'ı dinlemenin gerektiği ile alakalı âyetin, namazda kıraatin yapılması gerektiği ile alakalı âyet ve hadislerle çakışıyor gibi görünmesidir.

Evvâî'nin birçok konuda olduğu gibi, kıraat yaparken Fatiha okuma hakkında da farklı görüşleri vardır. Ancak onun en çok bilinen ve nakledilen görüşü, Fatiha'nın okunması gerektiği yönünde olmuştur. Zira senet zincirinde kendisinin de bulunduğu bir hadis rivayet edilmiştir. Fıkhî içtihatları, daha çok rivayet ettiği hadislere göre olan Evvâî'den bu yönde bir hadisin rivayet edilmesi, onun bu görüşte olduğunu takviye etmektedir. Onun diğer görüşleri Hanefî fakihlerin görüşüne yakındır.

Esasen birinci mesele olan Fatiha'nın okunmasının rükün olup olmaması hakkında Hanefî fakihlerin görüşleri diğer fakihlerin görüşlerinden farklıdır. Zira Hanefî fakihler, namazda Fatiha'nın okunması hakkında diğer üç mezhep fakihleriyle ayrı düşmüşlerdir. Hanefî fakihlerin bu konudaki delilleri diğer fakihlerin ileri sürdüğü delillere göre zayıf kalmıştır. O halde kıraat yaparken Fatiha'nın okunması konusunda cumhurun görüşü daha kuvvetlidir.

İkinci mesele olan imama uyan kimsenin kıraat yapmasının gerekli olup olmaması hususunda ise diğer fakihlerin delilleri kuvvetli olsa da Hanefî fakihlerin delilleri de kuvvetlidir. Her iki görüş sahiplerinin delilleri kuvvetli olduğu için aynı fakihten farklı görüşler rivayet edildiği olmuştur. Aynı şekilde Evzâî'den de farklı görüşler nakledilmiştir. Hal böyle olunca bu konuda görüşler arası muvafakat daha uygundur. Şöyle ki İmam sesli kıraat yaptığında ona uyan kimse kıraat yapmaz, fakat imam sessiz kıraat yaptığında ya da arada durduğunda veyahut imamın sesinin duyulmadığı durumlarda, kıraat yaparsa daha isabetli olacaktır. Böylece deliller arasında uyum sağlanmış olacaktır. Kaldı ki bu yönde görüş ileri süren fakihlerin sayısı çoktur.

Kaynakça

- Kâri, Ali b. Sultan Muhammed Ebû'l-Hasan Nureddin el-Herevî. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbîh*, Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Askalânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî. (1379). *Fethü'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rif.
- Âyetüllah el-Uzmâ, eş-Şeyh Diyâuddîn el-İrâkî. (2011). *Tebstü'l-Müteallimîn*, y.y.: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğaytâbî, (t.y.), *Umdetü'l-Kâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: İhyâü Tûrâsi'l-Arabî.
- _____, (2000). *el-Binâye Şerhü'l-Hidâye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- _____, (2008). *Nuhabü'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebâni'l-Ehbâr fî Şerhi Meâni'l-Asâr*, (thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim). Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmîyye.
- Beğavî, Muhyi's-Sünne Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesud. (1983). *Şerhü's-Sünne*, (tah. Şuayb Arnavut). Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- Bevvâk, Muhammed b. Yusuf b. Ebî Kasım b. Yusuf el-Abderi el-Ğarnâtî.

(1994). *et-Tâc ve'l-İklîl li Muhtasarı Halil*, y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Husrevcirdî el-Horasânî. (2003). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. (t.y.). *Halku Ef'âli'l-İbâd*, (thk. Abdurrahman Amîre), Riyâd: Dâru'l-Ma'rifeti's-Suûdiyye.

_____, (1980). *el-Kirâetü Halfe'l-İmâm*, (thk. Fadlurrahman es-Sevrî), y.y.: el-Mektebetü's-Selefiyye.

_____, (1422). *Sahîhu'l-Buhârî*, (thk. Muhammed Zehîr b. Nasır), y.y.: Dâru Tûku'n-Necât.

Büceyremî, Süleyman b. Muhammed b. Ömer. (1995). *Tuhfetü'l-Habîb alâ Şerhi'l-Hatîb*, y.y.: Dâru'l-Fikr.

Damat Efendi, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman. (t.y.). *Mecma'u'l-Enhur fî Şerhi Mülteka'l-Ebhur*, y.y.: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi b. Mesud b. en-Numan, (2004), *Sünenü Dârekutnî*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Ebu Davud, Süleyman b. Aş'as b. İshak b. Beşir b. Şeddâd b. Amr el-Ezdî es-Sicistânî. (t.y.). *Sünenü Ebi Dâvud*, (thk. Muhammed Muhyüddin Abdülhamid), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.

Fakihânî, Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Salim b. Sadaka el-Lahmî. (2010). *Riyâdü'l-Efhâm fî Şerhi Umdetü'l-Ahkâm*, (tah. Nureddin Talib), Suriye: Dâru'n-Nevâdir.

Hâkim, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamduyeh b. Nuaym. (1990). *el-Müstedrek al's-Sahihayn*, (thk. Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Haraşî, Muhammed b. Abdillâh. (t.y.). *Şerhü Muhtasarı Halil li'l-Haraşî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Hererî, Muhammed Emin b. Abdullâh el-Eremî. (2001). *Tefsîru Hadâiku'r-Rûh ve'r-Reyhân fî Revâbi Ulumi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru Toku'n-Necât.

İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî. (2000). *el-İstizkâr*, (thk. Salih Muhammed Ata, Muhammed Ali Muavved), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- _____, (1387). *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meâni ve'l-Esanîd*, (thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî), Mağrib: Vizaretü Umumi'l-Evkafi ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik. (2003). *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî li İbni Battâl*, (thk. Ebû Temim Yaser b. İbrahim), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- İbn Emîr, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. (1983). *et-Takrîr ve't-Tahrîr*, y.t.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed b. eş-Şeybânî. (2001). *Müsnedü İmam Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb Arnavut), y.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. (t.y.). *el-Mühllâ bi'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Mâbed. (1993). *Sahîhu İbn Hibbân bi'Tertîbi İbn Belbân*. (thk. Şuayb Arnavut). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme b. el-Muğîre b. Salih b. Bekir. (2003). *Sahîhu İbn Huzeyme*, (thk. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zemi), y.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî.
- İbn Kasım, Abdurrahman b. Muhammed. (1397). *Hâşiyetü'r-Revdi'l-Mürabba' Şerhü Zâdi'l-Müstenka'*, y.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffikuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Mekdisî. (1968). *el-Muğnî*, y.y.: Mektebetü'l-Kahire.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. (t.y.). *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki), y.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn. (1414). *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Müflih, İbrahim b. Muhammed b. Addillâh b. Muhammed. (1997). *el-Mübdî' fi Şerhi'l-Mukni'*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Mülakkin, Siracüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed. (1997). *el-İ'lâm bi Fevâid Umdetü'l-Ahkâm*, (thk. Abdülaziz b. Ahmed), Suudi Arabistan: Dâru'l-Âsime.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Receb b. el-Hüseyn es-Sâmî. (1996). *Fethü'l-Bârî Şehu Sahîhi'l-Buhârî*, (tah. Mahmud b.

- Şaban), Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ğurebâ el-Eseriyye.
- İbn Rüşd (el-Cedd), Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. (1988). *el-Mukaddimâtü'l-Mümeħhidât*, (thk. Dr. Muhammed Hacci), Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. (2004). *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktasid*, Kahire: Dârü'l-Hadis.
- İbn Teymiye, Takyuddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abullah b. Abdilhalim b. Abisselam b. Abdillâh. (1987). *el-Fetâvâ'l-Kübrâ*, y.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- _____, (1412). *Şerhu'l-Umde fi'l-Fıkıh*, (thk. Suûd b. Salih), Riyâd: Mektebetü'l-Abekân.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim. (1985). *el-Evsat fi's-Süneni ve'l-İcmâ' ve'l-İhtilâf*, (thk. Ebû Hamid Sağır), Riyâd: Dârü Tayba.
- _____, (2004). *el-İşrâf alâ Mezhebi'l-Ulemâ*, (thk. Sağır Ahmed el-Ensârî), y.y.: Mektebetü Mekketü's-Sekâfiyye.
- Kâdı İyâz, İyad b. Musa b. İyad b. Amrun el-Yahsebî. (1998). *İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, (thk. Yahya İsmail), Mısır: Dârü'l-Vefâ.
- Kâsânî, Alauddin Ebû Bekir b. Mesud b. Ahmed. (1986). *Bedâi'u's-Senâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, y.y.: Dârü'l-Kütübübi'l-İlmiyye.
- Kayrevânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Zeyd Abdurrahman en-Nefzî. (1999). *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdat alâ mâ fi'l-Müdevvene*, (thk. Abdülfettah Muhammed), Beyrut: el-Ğarbü'l-İslâmî.
- Kemâhî, Osman b. Said. (2005). *el-Müheyye' fi Keşfi Esrâri'l-Müvatta'*, (thk. Ahmed Ali), Kahire: Dârü'l-Hadîs.
- Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef. (2012). *Mesâilü Harb el-Kirmânî*, (thk. Ahmed b. Ali el-Ğamidî), Cidde: Câmi'at-ü Melik Abdülaziz.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî. (1964). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed el-Berdevi, İbrahim Etfiş), Kahire: Dârü Kütübi'l-Misriyye.
- Makdisî, Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed b. Kudâme. (t.y.). *eş-Şerhü'l-Kebîr alâ Metni'l-Mukni'*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, y.y.: Dârü Kitâbi'l-Arabî.

- Mâverdü, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib. (1999). *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhi İmam eş-Şâfi*, (thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Merğînânî, Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Ferğânî. (t.y.). *el-Hidâye fî Şerhi Bidâyeti'l-Mübtedî*, (tah. Tallâl Yusuf), Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Mubârekfûrî, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim. (t.y.). *Tuhfetü'l-Ahvezî*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Müslim, Müslim b. el-Haccac Ebü'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisabûrî. (t.y.). *el-Müsnedü's-Sahih el-Muhtasar*; (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki), Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyuddin b. Şeref en-Nevevî. (1392). *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim*, Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- _____, (t.y.). *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, y.y.:Dârü'l-Fikr.
- Remlî, Şihabüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hüseyin b. Ali. (2016). *Şerhü Sünenü Ebî Davud*, (thk. Heyet), Mısır: Dârü'l-Felâh.
- Reymî, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekir el-Hasisî. (1999). *el-Me'âni'l-Bedî'a fî Ma'rifeti Ehli's-Şerî'a*, (thk. Seyyid Muhammed Miheni), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sifil E. (2002.). Kiraat, *DİA*, Ankara: Diyanet Vakfı Neşriyat.
- Suğdı, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed. (1984). *en-Nütefî'l-Fetâvâ*, (thk. Dr. Selahaddin en-Nâhî), y.y.: Dârü'l-Furkan.
- Şafî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şafi' b. Abdilmuttalip b. Abdilmenaf. (1990). *el-Umm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- _____, (2004). *Müsnedü İmami's-Şâfi*, (thk. Mahir Tahsin Fahl), Kuveyt: Şirketü Ğarrâs.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. el-Hasan b. Ferkad. (t.y.). *el-Hüccetü alâ Ehli'l-Medîne*, (thk. Mehdi Hasan el-Geylânî), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüp b. Matyer el-Lehmî, eş-Şâmî. (1984). *Müsnedü's-Şamiyyîn*, (tah. Hamdi b. Abdilmecid), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Taberî, Muhammed b. Yezid b. Kesîr b. Ğalib el-Âmeli. (2000). *Câmi'u'l-Beyân fî T'evîli'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), y.y.:

Müessesetü'r-Risâle.

Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî. (t.y.).
Tâcü'l-Arûs, y.y.

Zehebi, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman
Kaymaz. (2003). *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyati'l-Meşâhîr ve'l-A'lam*,
y.y.: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.